

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 7

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

O'ZBEK TILINING LEKSIK QATLAMIDA QANDOLAT MAHSULOTLARI NOMLARI

Xolova Shahnoza Shuxrat qizi

Buxoro davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi.

e-mail: shahnozakhlovash@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6599-0871>

Annotatsiya.

Maqolada o'zbek tili leksikasining alohida tematik guruhini tashkil etuvchi qandolat mahsulotlari nomlari tadqiq etiladi. Mazkur leksemalarning genetik qatlamlari, leksik-semantik guruhlari, so'z yasash xususiyatlari hamda milliy-madaniy semantikasi lug'atlar va ilmiy manbalar asosida tahlil qilinib, ularning til taraqqiyotidagi o'рни yoritiladi.

Kalit so'zlar: qandolat leksikasi, leksik qatlam, tematik guruh, etimologiya, o'zlashma so'z, leksik-semantik guruh, so'z yasalishi, milliy-madaniy semantika.

НАЗВАНИЯ КОНДИТЕРСКИХ ИЗДЕЛИЙ В ЛЕКСИЧЕСКОМ ПЛАСТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Холова Шахноза Шухрат кизи

Бухарский государственный университет, независимый исследователь.

Аннотация.

В статье исследуются названия кондитерских изделий, образующие особую тематическую группу лексики узбекского языка. На основе словарей и научных источников анализируются генетические пласты данных лексем, их лексико-семантические группы, словообразовательные особенности и национально-культурная семантика, а также их место в развитии языка.

Ключевые слова: кондитерская лексика, лексический пласт, тематическая группа, этимология, заимствованное слово, лексико-семантическая группа, словообразование, национально-культурная семантика.

NAMES OF CONFECTIONERY PRODUCTS IN THE LEXICAL LAYERS OF THE UZBEK LANGUAGE

Xolova Shahnoza Shuxrat qizi

Bukhara State University, Independent Researcher.

Abstract.

The article examines the names of confectionery products, which form a special thematic group within the Uzbek lexicon. Based on dictionaries and scholarly sources, the genetic layers of these lexemes, their lexical-semantic groups, word-formation features and national-cultural semantics are analysed, as well as their place in language development.

Keywords: confectionery vocabulary, lexical layer, thematic group, etymology, borrowed word, lexical-semantic group, word formation, national-cultural semantics.

Kirish. Har bir tilning lug'at boyligi shu tilda so'zlashuvchi xalqning turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyati, urf-odatlar hamda tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'zida aks ettiruvchi bebaho manba hisoblanadi. Xalqning maishiy hayotining ajralmas qismi bo'lgan taomlar, xususan, qandolat mahsulotlari bilan bog'liq leksika bu jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, shirinliklar o'zbek xalqi hayotida faqat oziq-ovqat mahsuloti sifatidagina emas, balki mehmondo'stlik, to'y-marosimlar, bayramlar va e'tiqod bilan bog'liq qadriyatlarining ramzi sifatida ham muhim o'rin tutib kelgan. Qandolat mahsulotlari nomlari o'zbek tili leksikasida ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan hamda turli genetik qatlamlarni o'zida mujassam etgan boy tematik guruhni tashkil etadi. Ushbu guruh tarkibida qadimgi turkiy tilga mansub so'zlar bilan bir qatorda arab, fors-tojik tillaridan hamda rus tili orqali Yevropa tillaridan kirib kelgan o'zlashmalar ham faol qo'llanadi. Shu bois mazkur leksik birliklarni tizimli ravishda tadqiq etish tilning tarixiy taraqqiyoti, tillararo aloqalar hamda leksik qatlamlarning shakllanish qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida ayrim tematik guruhlar, jumladan, taom nomlari, etnografizmlar va hunarmandchilik leksikasi keng o'rganilgan bo'lsa-da, qandolat mahsulotlari nomlari maxsus monografik tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada tahlil etilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek tilining leksik qatlamlarida qandolat mahsulotlari nomlarining o'rnini aniqlash, ularni genetik, leksik-semantik va so'z yasalishi nuqtayi nazaridan tasniflash hamda ushbu leksemalarning milliy-madaniy semantikasini yoritishdan iborat. Mavzuning dolzarbligi yana shu bilan belgilanadiki, o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgani va uning ijtimoiy vazifalari kengayib borayotgani sharoitida tilning barcha tematik guruhlarini, jumladan, maishiy leksikani ilmiy asosda tavsiflash, me'yorlashtirish hamda lug'atlarda to'liq

aks ettirish muhim vazifa sanaladi. Qandolat mahsulotlari nomlarining ayrimlari hozirgi kunda iste'moldan chiqib, tarixiy so'zlar qatoriga o'tib bormoqda, ayrimlari esa faqat shevalarda saqlanib qolgan. Ularni o'z vaqtida qayd etish va tadqiq qilish til boyligini kelgusi avlodlarga yetkazish nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot obyekti sifatida hozirgi o'zbek adabiy tili va shevalarida qo'llanadigan qandolat mahsulotlari nomlari tanlandi. Tadqiqot predmetini esa mazkur leksemalarning genetik mansubligi, leksik-semantik xususiyatlari, so'z yasaliş qoliplari hamda milliy-madaniy semantikasi tashkil etadi. Ishda quyidagi vazifalar belgilandi: qandolat mahsulotlari nomlarini lug'atlar va jonli nutq materiallari asosida to'plash; ularni genetik qatlamlar bo'yicha tasniflash; leksik-semantik guruhlariga ajratish; so'z yasaliş usullarini aniqlash; leksemalarning frazeologik va paremiologik birliklar tarkibidagi ishtirokini kuzatish.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Turkiy tillar leksikasini, jumladan, taom va shirinlik nomlarini o'rganish uzoq tarixga ega. Mahmud Koshg'ariyning «**Devonu lug'otit turk**» asarida qadimgi turkiy xalqlarning taomlari, shirinliklari va ularni tayyorlash usullariga oid qimmatli lisoniy ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, ular mazkur leksikaning tarixiy ildizlarini aniqlashda birlamchi manba vazifasini o'taydi [1]. Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi qandolat mahsulotlari nomlarining ma'no xususiyatlari «O'zbek tilining izohli lug'ati»da atroflicha izohlangan [2]. Ularning kelib chiqishi masalasida Sh. Rahmatullayevning uch jildli «**O'zbek tilining etimologik lug'ati**» asosiy tayanch manba bo'lib xizmat qiladi [3].

O'zbek tili leksikasining genetik qatlamlari, o'z va o'zlashgan qatlam munosabati E. Begmatov tadqiqotlarida nazariy jihatdan asoslab berilgan [4]. H. Jamolxonovning darsligida leksik qatlamlarni ajratish mezonlari hamda o'zlashma so'zlarning fonetik-morfologik moslashuvi masalalari yoritilgan [5]. Etnografik leksika, shu jumladan, marosim taomlari nomlari N. Mirzayevning izohli lug'atida qayd etilgan [6]. K. Mahmudovning o'zbek milliy taomlariga bag'ishlangan asarida esa qandolat mahsulotlarining turlari, tayyorlanish texnologiyasi va nomlanish asoslariga doir etnografik ma'lumotlar jamlangan [7].

O'zbek tilshunosligida taom nomlari turli aspektlarda o'rganilgan: ularning etimologiyasi, sheva variantlari, lug'atlarda berilishi hamda lingvokulturologik xususiyatlariga doir bir qator maqola va dissertatsiyalar e'lon qilingan. Biroq ushbu tadqiqotlarda qandolat mahsulotlari nomlari, odatda, umumiy taom leksikasi tarkibida yo'l-yo'lakay tilga olinadi, ular alohida tizim sifatida maxsus tahlil etilmagan. Holbuki, qandolat leksikasi o'ziga xos ichki tuzilishga, nomlanish motivlariga va genetik tarkibga ega bo'lib, uni mustaqil tematik guruh sifatida o'rganish leksikologiya uchun yangi ilmiy natijalar berishi mumkin.

Terminlar va tushunchalarni izohlashda A. Hojiyevning «*«Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati»*ga tayanildi [8]. Unda **leksik qatlam**, **tematik guruh**, **leksik-semantik guruh**, **o'zlashma so'z** kabi tushunchalarning ilmiy ta'riflari berilgan. Mazkur tadqiqotda **leksik qatlam** deganda so'zlarning genetik (kelib chiqish) belgisiga ko'ra birlashuvi, **tematik guruh** deganda esa voqelikning muayyan sohasiga oid tushunchalarni ifodalovchi so'zlar majmuyi tushuniladi. Qandolat mahsulotlari nomlari ana shunday tematik guruh bo'lib, uning tarkibiy qismlari turli leksik qatlamlarga mansubdir.

Tadqiqot uchun til materiali yuqorida qayd etilgan lug'atlar, etnografik manbalar hamda jonli so'zlashuv kuzatuvlari asosida to'plandi. Tahlil jarayonida tavsifiy, tarixiy-etimologik, komponent (sema) tahlili hamda leksik birliklarni tematik guruhlariga ajratish metodlaridan foydalanildi. Leksemalarning genetik mansubligini aniqlashda etimologik lug'atlar ma'lumotlari o'zaro qiyoslandi, ma'no taraqqiyoti esa izohli lug'at materiallari asosida kuzatildi.

Muhokama.

O'zbek tilidagi qandolat mahsulotlari nomlarini genetik jihatdan to'rt asosiy qatlamga ajratish mumkin: 1) o'z qatlam – qadimgi turkiy tildan meros bo'lib kelayotgan so'zlar; 2) arab tilidan o'zlashgan so'zlar; 3) fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlar; 4) rus tili orqali kirib kelgan Yevropa tillariga oid baynalmilal so'zlar.

O'z qatlamga mansub leksemalar qatoriga bo'g'irsoq, qatlama, quymoq, tolqon, chalpax kabi nomlarni kiritish mumkin. Ular turkiy fe'l o'zaklaridan yasalganligi bilan ajralib turadi: **qatlama** leksemasi **qatlam** fe'lidan **-ma** qo'shimchasi vositasida, **quymoq** nomi **quymoq** fe'lining harakat nomi shaklidan, **tolqon** esa qadimgi turkiy **talqan** so'zidan taraqqiy etgan [3]. Bunday nomlarda mahsulotni tayyorlash usuli (qatlama, quyma, yanchish) nomlanish uchun asos – **motivatsion belgi** bo'lib xizmat qilgani kuzatiladi. Bu hol o'z qatlam leksemalarining aksariyati harakat semasi asosida shakllanganligini ko'rsatadi.

Arab tilidan o'zlashgan qatlamning markazida **halvo** (arabcha *ḥalwā* – «shirinlik») leksemasi turadi. U o'zbek tilida ma'nosi kengayib, **holvaytar**, **toy halvo**, **magizli halvo** kabi birikma va yasalmalar uchun asos bo'lgan. Shuningdek, **murabbo** (arabcha *murabbā* – «qaynatib tayyorlangan»), **qiyom** (arabcha *qiwām* – «quyuqlik holati»), **sharbat** (arabcha *shariba* – «ichmoq» fe'lidan) hamda **asal** (arabcha *ʿasal*) leksemalari ham shu qatlamga mansub [3]. Qandolatchilik sohasining umumiy nomi bo'lgan **qandolat** so'zining o'zagi — **qand** leksemasi — qadimgi hind tilidagi *khaṇḍa* so'ziga borib taqaladi va fors hamda arab tillari vositachiligida o'zbek tiliga kirib kelgan; **shakar** so'zi ham xuddi shunday yo'lni bosib o'tgan qadimiy madaniy o'zlashmalar sirasiga kiradi [3].

Fors-tojik tilidan o'zlashgan qatlam qandolat leksikasida salmoqli o'rin egallaydi. Bunga **novvot** (forscha *nabot* orqali arabcha *nabāt* – «o'simlik; qand kristali»), **parvarda** (forscha *parvarda* – «parvarish qilingan, ishlov berilgan»), **pashmak** (forscha *pashm* – «jun» so'zidan; mahsulotning ipsimon tolali ko'rinishiga ishora), **nisholda**, **shinni**, **behi qiyomi** tarkibidagi **behi** kabi leksemalar misol bo'ladi [3]. **Shirinlik** so'zining o'zagi bo'lgan **shirin** sifati ham forscha bo'lib, unga o'zbekcha **-lik** qo'shimchasining qo'shilishi natijasida duragay (gibrid) yasalma hosil bo'lgan. Bu kabi misollar o'zlashgan o'zak va o'z qatlam qo'shimchalarining uyg'unlashuvi qandolat leksikasi taraqqiyotining faol usullaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

To'rtinchi qatlamni XIX asr oxiri va XX asr davomida rus tili orqali kirib kelgan **tort**, **pechenye**, **keks**, **vafli**,

marmelad, shokolad, karamel, konfet, zefir, iris kabi baynalmilal so'zlar tashkil etadi. Ularning aksariyati asli fransuz, nemis, ispan va boshqa Yevropa tillariga mansub bo'lib, rus tili vositachiligida o'zbek tiliga o'zlashgan hamda sanoat qandolatchiligining rivoji bilan bog'liq holda keng iste'molga kirgan [4]. Mazkur so'zlarning bir qismi o'zbek tilining fonetik qonuniyatlariga moslashgani (masalan, jonli so'zlashuvda uchraydigan **kanfet, pichini** kabi talaffuz variantlari) o'zlashish jarayonining tabiiy bosqichlaridan dalolat beradi.

Qandolat mahsulotlari nomlarini leksik-semantik jihatdan quyidagi guruhlariga ajratish maqsadga muvofiq: 1) qand-shakar asosida tayyorlanadigan mahsulotlar nomlari: **novvot, parvarda, pashmak, karamel, konfet**; 2) un, yog' va shakar asosidagi mahsulotlar nomlari: **halvo, holvaytar, bo'g'irsoq, qatlama, chalpak, tort, pechenye, keks**; 3) meva va shakar asosidagi mahsulotlar nomlari: **murabbo, qiyom, marmelad, shinni, sharbat**; 4) marosim bilan bog'liq shirinliklar nomlari: **sumalak, nisholda, holvaytar**. So'nggi guruh leksemalari kuchli milliy-madaniy semantikaga ega bo'lib, ularning ma'no tarkibida «Navro'z», «Ramazon», «ehson», «aza» kabi madaniy semalar ham mavjud.

Sumalak leksemasining etimologiyasi haqida turlicha qarashlar mavjud: xalq etimologiyasi uni forscha *si malak* («o'ttiz farishta») birikmasi bilan bog'lasa, ilmiy adabiyotlarda u **suma** leksemasi bilan bog'liq deb qaraladi [3]. Bu misol xalq etimologiyasi va ilmiy etimologiya o'rtasidagi farqni yorqin namoyish etadi. **Holvaytar** leksemasi esa **halvo** o'zagiga forscha **tar** («ho'l, suyuq») sifatining qo'shilishidan hosil bo'lgan bo'lib, «suyuq halvo» ma'nosini ifodalaydi. Mazkur **leksemaning** og'zaki nutqda **halvoytar, holvaytar** kabi fonetik variantlarda qo'llanishi leksik me'yor va sheva munosabatini o'rganish uchun ham qiziqarli material beradi.

So'z yasalishi nuqtayi nazaridan qandolat leksikasida quyidagi usullar faol: 1) affiksatsiya: *qandolatchi, halvochi, novvotchi* (shaxs oti yasovchi **-chi**), *shirinlik* (mavhum oti yasovchi **-lik**), *qatlama* (**-ma**); 2) kompozitsiya: *toy halvo, magizli halvo, behi qiyomi, asal qoqi* kabi birikmali nomlar; 3) semantik usul — mavjud so'z ma'nosining ko'chishi: *qiyom* so'zining «quyuqlik darajasi» ma'nosidan «shakar eritmasidan tayyorlangan mahsulot» ma'nosiga o'tishi bunga misol bo'ladi [2]. Shuningdek, forscha **-gar** qo'shimchali *halvogar* (halvo tayyorlovchi usta) kabi yasalmalar tarixiy manbalarda qayd etilgan bo'lib, hozirgi tilda ularning o'rnini **-chi** qo'shimchali variantlar egallaganligi kuzatiladi.

O'zlashma qandolat nomlarining o'zbek tili tizimiga moslashuvi fonetik, morfologik va semantik bosqichlarda kechadi. Fonetik moslashuvga *nabāt* so'zining *novvot* shakliga o'tishida undoshning ikkilanishi va unlilarning o'zgarishi, *ḥalwā* so'zining *halvo* (shevalarda *holva*) tarzida talaffuz etilishi misol bo'ladi. Morfologik moslashuv o'zlashma o'zaklarning o'zbekcha qo'shimchalar bilan erkin birika olishida ko'rinadi: *novvotchi, halvochi, murabboli, sharbatdek* kabi. Semantik moslashuv esa so'zning qabul qiluvchi til ehtiyojlariga mos yangi ma'no qirralarini hosil qilishida namoyon bo'ladi. Ushbu uch bosqichni to'liq bosib o'tgan o'zlashmalar tilning o'z so'zlari kabi idrok etiladi va ularning o'zga tildan kirganligi faqat etimologik tahlil orqali aniqlanadi.

Qandolat leksikasiga yondosh guruh sifatida tabiiy shirinliklar — quritilgan meva mahsulotlari nomlarini ham qayd etish lozim: *mayiz, turshak, qoqi, behi qoqi* kabi leksemalar dasturxon madaniyatida qandolat mahsulotlari bilan yonma-yon qo'llanadi. Ular orasida *gulqand* (atirgul bargidan shakar qo'shib tayyorlanadigan mahsulot) nomi alohida o'rin tutadi: forscha *gul* va *qand* so'zlaridan tuzilgan bu qo'shma so'z xalq tabobati leksikasi bilan ham bog'lanadi. Mazkur yondosh guruh chegaralarini aniqlash qandolat leksikasining tashqi aloqalarini, tematik guruhlararo munosabatlarni o'rganish uchun ahamiyatlidir.

Tarixiy taraqqiyot davomida ayrim qandolat nomlari eskirib, arxaik qatlamga o'tgan yoki qo'llanish doirasi toraygan. Mumtoz manbalarda uchraydigan ba'zi shirinlik nomlari hozirgi kitobxonga izohtalab bo'lib qolgan; ayrimlari esa faqat kekse avlod nutqida yoki muayyan hududlardagina saqlangan. Bunday leksemalarni tarixiy lug'atlar, etnografik tadqiqotlar va sheva materiallari asosida qayd etib borish leksikografiya uchun muhim vazifa sanaladi. Zero, har bir eskirgan nom xalq moddiy madaniyatining muayyan sahifasini o'zida saqlaydi va uning yo'qolishi til xotirasining bir qismi yo'qolishini anglatadi.

Qandolat leksikasida antonimik va gradual munosabatlar ham kuzatiladi. *Shirin – achchiq, shirin – nordon* ziddiyatlari ta'm bildiruvchi sifatlar orqali ifodalanib, mahsulot nomlarini tavsiflashda faol qatnashadi. Ta'm darajasini ifodalovchi *sal shirin, o'rtacha shirin, juda shirin, haddan tashqari shirin* kabi gradual qatorlar hamda *shakari me'yorida, qiyomiga yetgan* kabi baholovchi birikmalar qandolatchilik nutqining o'ziga xos ifoda vositalarini tashkil etadi. *Qiyomiga yetmoq* iborasining hozirgi tilda «eng yuqori darajaga yetmoq» ma'nosida umumlashib ketganligi soha leksikasining umumtil frazeologiyasini boyitishdagi ulushini ko'rsatadi.

Qandolat mahsulotlari nomlarining hududiy variantlari ham diqqatga sazovor. Ayrim shirinlik nomlari shevalarda fonetik va leksik variantlarga ega: *novvot* leksemasi *nabot, navvot* shakllarida, *nisholda* so'zi *nishalda, nishollo* ko'rinishlarida qo'llanadi. Buxoro vohasi shevalarida fors-tojik tili ta'siri kuchli bo'lganligi bois *parvarda, pashmak* kabi nomlarning qadimiy shakllari yaxshi saqlangan. Bunday variantlilik adabiy til me'yorlarining shakllanish jarayonini kuzatish imkonini beradi.

Qandolat leksikasining tarixiy ildizlarini kuzatishda qadimgi yozma yodgorliklar muhim ahamiyatga ega. Mahmud Koshg'ariyning «*Devonu lug'otit turk*» asarida un, yog' va shirin mahsulotlar qo'shib tayyorlanadigan *qavut (qag'ut), talqan* kabi totli yeguliklar nomlari qayd etilgan bo'lib, ular qadimgi turkiy xalqlarda shirinlik tayyorlash an'analari mavjud bo'lganligidan guvohlik beradi [1]. Hozirgi o'zbek tilidagi *tolqon* leksemasining ayni shu qadimiy *talqan* so'zining davomi ekanligi o'z qatlam leksemalarining barqarorligini ko'rsatadi. Keyingi davr yozma manbalarida, xususan, mumtoz adabiyot namunalarida *halvo, sharbat, novvot, shakar* kabi so'zlarning faol qo'llanganligi ularning o'zlashish jarayoni ancha erta davrlarda yakunlanganligini tasdiqlaydi.

Qandolat mahsulotlari nomlarining ayrimlari o'zbek tilida keng ma'no tarmoqlariga ega. Masalan, *halvo* leksemasi izohli lug'atda, birinchidan, un yoki magizdan yog' va shakar qo'shib tayyorlanadigan shirinlik nomi sifatida, ikkinchidan, ko'chma ma'noda yoqimli, huzurbaxsh narsaga nisbatan qo'llanuvchi so'z sifatida izohlanadi [2]. *Qand* va *shakar*

leksemalari ham o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'nolarda faol ishlatiladi: *qandi baland* (uzumga nisbatan), *shakar so'z*, *shirin muomala* kabi birikmalar bunga misoldir. Bu hol qandolat leksikasining ma'no taraqqiyoti metafora va metonimiya kabi ko'chim turlari bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Mazkur tematik guruh leksemalari o'zbek frazeologiyasi va paremiologiyasida ham faol ishtirok etadi. "*Halvo degan bilan og'iz chuchimas*" maqoli quruq gap bilan ish bitmasligini, "*Halvoni hakim yer, kaltakni – yetim*" maqoli esa ijtimoiy adolatsizlikni ifodalashda qo'llanadi. *Og'iz chuchidi* iborasining o'zi ham shirinlik totish tasavvuri asosida shakllangan. Bundan tashqari, *asal*, *shakar*, *novvot*, *shirin* leksemalari erkalash-suyish ma'nosidagi murojaat birliklari (*asolim*, *shakarim*, *shirinim*) tarkibida keladi. Bu dalillar qandolat leksikasining faqat atash vazifasi bilan cheklanmay, tilning obrazliy-ekspressiv vositalari tizimida ham mustahkam o'rin egallaganligini tasdiqlaydi.

Qandolat mahsulotlari nomlarining lug'atlarda berilishi ham alohida tahlilga loyiq. *"*O'zbek tilining izohli lug'ati*"*da mazkur guruhga oid leksemalarning aksariyati qayd etilgan bo'lib, ularning izohida mahsulotning tarkibi, tayyorlanish usuli va qo'llanish o'rni ko'rsatiladi [2]. Ayni paytda ayrim leksemalarning imloviy variantlari masalasi hanuz munozarali: *nisholda* so'zi og'zaki nutqda *nishalda*, *nishollo* shakllarida ham qo'llanadi, *novvot* so'zining *nabot* varianti mumtoz she'riyat tili uchun xos. Bunday variantlilik holatlarida adabiy me'yorni qat'iy belgilash va uni imlo lug'atlarida izchil aks ettirish leksikografiya oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Ma'no taraqqiyoti nuqtayi nazaridan qandolat leksikasida ma'no kengayishi va torayishi hodisalari kuzatiladi. *Qand* leksemasi dastlab qamish shakaridan tayyorlangan mahsulotni bildirgan bo'lsa, hozirgi tilda shakarning qattiq holdagi turini anglatadi hamda *qand kasali* kabi birikmalar tarkibida terminlashgan. *Konfet* so'zi esa, aksincha, o'zbek tilida ma'no kengayishiga uchrab, o'ralgan holdagi turli shirinliklarning umumiy nomiga aylangan. O'zlashma so'zlarning bunday ma'no o'zgarishlari qabul qiluvchi til tizimining faol, ijodiy xarakterda ekanligini ko'rsatadi.

Qardosh turkiy tillar bilan qiyoslash ham qiziqarli natijalar beradi. Tatar oshxonasiga xos *chak-chak* nomi o'zbek tiliga tayyor mahsulot nomi sifatida kirib kelgan bo'lsa, *pashmak* leksemasining turk tilidagi *pishmaniye* so'zi bilan genetik aloqadorligi haqida fikrlar mavjud. *Halvo* so'zi esa deyarli barcha turkiy tillarda, shuningdek, arab va fors tillari ta'sirida bo'lgan boshqa ko'plab tillarda ham uchraydi va Sharq qandolatchiligining umumiy madaniy merosidan dalolat beradi. Bunday qiyosiy dalillar qandolat leksikasi mintaqaviy madaniy makon doirasida shakllanganligini ko'rsatadi.

Qandolat leksikasida so'zlararo sistem munosabatlar, xususan, giponimiya (jins–tur munosabati) yaqqol namoyon bo'ladi. *Shirinlik* va *qandolat mahsuloti* birikmalari giperonim (jins nomi) vazifasini bajarsa, *halvo*, *novvot*, *murabbo* kabi leksemalar giponim (tur nomlari) sanaladi. O'z navbatida, *halvo* leksemasining o'zi ham *toy halvo*, *magizli halvo*, *holvaytar* kabi quyi darajadagi tur nomlariga ega. Sinonimik munosabatlarga misol sifatida *shirinlik – totli – qandolat* qatorini keltirish mumkin; ular ma'no qirralari va uslubiy bo'yog'i bilan farqlanadi. *Qand* va *shakar* leksemalari esa yaqin ma'noli bo'lsa-da, hozirgi tilda turli mahsulotlarni ifodalab, to'liq sinonim emas. Bunday sistem munosabatlar mazkur tematik guruhning ichki tashkil etilganlik darajasi yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Nomlanish motivlari (motivatsiya) tahlili qandolat leksikasining ichki mantiqiy tuzilishini ochib beradi. To'plangan material asosida quyidagi motivatsiya belgilari ajratildi: 1) tayyorlash usuli: *qatlama* (qatlash), *quymoq* (quyish), *tolqon* (yanchish, tuyish); 2) shakl va tashqi ko'rinish: *pashmak* (jun kabi ipsimon tolalar), *bo'g'irsoq* (yumaloq bo'rtgan shakl); 3) tarkib: *magizli halvo*, *behi qiyomi*, *asal qoqi*; 4) fizik holat: *holvaytar* (suyuqligi bilan oddiy halvodan farqlanadi); 5) manba yoki xomashyo: *shinni* (uzum sharbatidan). Ushbu belgilarning aksariyati mahsulotning ko'rgazmali, sezgi a'zolari orqali idrok etiladigan xususiyatlariga asoslanganligi maishiy leksika uchun xarakterlidir.

Keyingi o'n yilliklarda globallashuv jarayonlari ta'sirida qandolat leksikasi ingliz tilidan bevosita o'zlashayotgan yangi so'zlar hisobiga boyib bormoqda: *donat*, *kapkeyk*, *chizkeyk*, *brauni*, *makarun* kabi nomlar yoshlar nutqida va xizmat ko'rsatish sohasida faol qo'llanmoqda. Ularning ayrimlari hali imloviy jihatdan barqarorlashmagan bo'lib, turli yozma manbalarda har xil shakllarda uchraydi. Bu holat yangi o'zlashmalarning imlosini me'yorlashtirish, iloji boricha ularga o'zbekcha muqobilar taklif etish masalasini kun tartibiga qo'yadi. Ayni paytda mazkur jarayon qandolat leksikasining ochiq, doimiy boyib boruvchi tizim ekanligini ham ko'rsatadi.

Qandolat mahsulotlari nomlari bilan uzviy bog'liq holda kasb-hunar leksikasi ham shakllangan. *Qandolatchi*, *halvochi*, *novvotchi* kabi shaxs otlari, *qandolatchilik* kabi soha nomi, *qandolat sexi*, *qandolat do'koni* kabi birikmalar shular jumlasidandir. Tarixiy manbalarda qandolatchilik hunarmandchilikning alohida tarmog'i sifatida qayd etilgan bo'lib, Buxoro, Samarqand, Qo'qon kabi shaharlarda halvogarlik rastalari faoliyat yuritgan [7]. Sho'ro davrida sanoat qandolatchiligining rivoji bilan *konditer*, *konditerlik* kabi ruscha o'zlashmalar ham iste'molga kirgan; hozirgi adabiy tilda ularning o'rnini *qandolatchi*, *qandolatchilik* so'zlari egallab borayotganligi tilning ichki imkoniyatlariga tayanish tamoyili ustuvorlashganidan darak beradi.

Qandolat mahsulotlari nomlarining grammatik xususiyatlariga kelsak, ular ot turkumiga mansub bo'lib, asosan birlik shaklda qo'llanadi; ko'plik shakli mahsulot turlarining xilma-xilligini ifodalash uchun xizmat qiladi (*shirinliklar*, *murabbolar*). Ular sifatlovchili birikmalarda erkin ishtirok etadi (*yangi novvot*, *uy holvasi* ma'nosidagi *uyda tayyorlangan halvo*) hamda qaratqichli birikmalar hosil qiladi (*halvoning turi*, *murabboning mazasi*). Sanoq so'zlar bilan qo'llanganda *dona*, *bo'lak*, *siqim*, *kosa*, *banka* kabi o'lchov so'zlari ishtirok etadi. Bu xususiyatlar mazkur leksemalarning tilning grammatik tizimiga to'liq singib ketganligini ko'rsatadi.

Badiiy adabiyotda qandolat mahsulotlari nomlari milliy koloritni ifodalash, davr ruhini aks ettirish hamda obrazlilik yaratish vositasi sifatida qo'llanadi. Yozuvchilar bozor, choyxona, to'y-marosim tasvirlarida *novvot*, *parvarda*, *halvo* kabi so'zlardan etnografik detal sifatida foydalanadilar. She'riyatda esa *shakar*, *asal*, *novvot* leksemalari qadimdan yorning shirin so'zi, visol lazzati kabi tushunchalarni ifodalovchi an'anaviy obrazlar qatorida keladi. Mumtoz adabiyotda *shakarlab*, *shakarguftor* kabi yasalmalarning mavjudligi bu obrazlilikning chuqur tarixiy ildizlarga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Marosim shirinliklari nomlarining milliy-madaniy semantikasi alohida e'tiborga molik. *Sumalak* leksemasi Navro'z bayrami, jamoaviy mehnat va ezgu niyat tushunchalari bilan uzviy bog'lanib, *sumalak sayli* kabi birikmalar hosil qilgan. *Nisholda* ramazon oyining ramziy shirinligi sifatida diniy-ma'naviy semaga ega. *Holvaytar* esa xalq an'alarida ham xursandchilik, ham motam marosimlari bilan bog'liq holda tayyorlanadi. Demak, mazkur leksemalarning ma'no tarkibida denotativ sema bilan birga kuchli madaniy-konnotativ semalar ham mavjud bo'lib, ular tarjima jarayonida ekvivalentsiz leksika sifatida namoyon bo'ladi [6].

Nihoyat, qandolat leksikasini o'rganishda zamonaviy korpus yondashuvining imkoniyatlari alohida qayd etilishi lozim. O'zbek tilining milliy korpusi materiallari asosida mazkur leksemalarning qo'llanish chastotasini, birikuvchanlik (valentlik) xususiyatlarini va janriy taqsimotini aniqlash mumkin. Dastlabki kuzatishlar *shirinlik*, *tort*, *halvo* kabi leksemalarning matnlarda faol, *parvarda*, *nisholda* kabi nomlarning esa nisbatan kam uchrashini ko'rsatadi. Bunday miqdoriy ma'lumotlar leksemalarning faol va nafaol qatlamga mansubligini obyektiv belgilash hamda o'quv lug'atlariga kiritiladigan so'zlar minimumini asoslash imkonini beradi.

Natijalar.

Tadqiqot natijasida o'zbek tilidagi qandolat mahsulotlari nomlarining leksik qatlamlar bo'yicha taqsimoti aniqlandi. To'plangan material tahlili shuni ko'rsatdiki, mazkur tematik guruhda o'zlashgan qatlam leksemalari o'z qatlam so'zlariga nisbatan salmoqli o'rin tutadi. Bu hol qandolatchilikning Sharq xalqlari o'rtasidagi qadimiy madaniy-iqtisodiy aloqalar mahsuli sifatida rivojlanganligi bilan izohlanadi: karvon savdosi orqali mahsulotning o'zi bilan birga uning nomi ham o'zlashgan. Genetik tahlil natijalariga ko'ra, an'anaviy milliy shirinliklar nomlarida arab va fors-tojik qatlamlari yetakchilik qiladi, sanoat qandolatchiligi mahsulotlari nomlarida esa rus tili orqali o'zlashgan baynalmilal so'zlar ustunlik qiladi. O'z qatlam leksemalari asosan xamir asosidagi an'anaviy mahsulotlar nomlarida saqlanib qolgan bo'lib, ularning nomlanishida tayyorlash usuli motivatsiya belgisi sifatida xizmat qilgan.

Leksik-semantik tahlil qandolat mahsulotlari nomlarining to'rt asosiy guruhga birlashishini, ular orasida marosim shirinliklari nomlarining alohida milliy-madaniy semantikaga egaligini ko'rsatdi. So'z yasalishi tahlili natijasida affiksatsiya (**-chi**, **-lik**, **-ma** qo'shimchalari) va kompozitsiya usullarining faolligi, shuningdek, o'zlashgan o'zak va o'z qatlam qo'shimchalaridan iborat duragay yasalmalarning mahsuldorligi aniqlandi. Sheva materiallari tahlili leksemalarning fonetik variantlari adabiy me'yor bilan yonma-yon yashab kelayotganligini tasdiqladi.

Nomlanish motivlari tahlili qandolat mahsulotlari nomlarining tayyorlash usuli, shakli, tarkibi, fizik holati va xomashyo belgilariga asoslanishini ko'rsatdi. O'z qatlam leksemalarida tayyorlash usuli, o'zlashgan qatlam leksemalarida esa shakl va tarkib belgilari yetakchi motivatsiya asosi ekanligi kuzatildi. Zamonaviy o'zlashmalar tahlili ingliz tilidan bevosita so'z qabul qilish jarayoni faollashganini va bu so'zlarning imloviy me'yorlashuvi hali yakunlanmaganini aniqlash imkonini berdi. Shuningdek, tadqiqot davomida qandolat mahsulotlari nomlarining frazeologik va paremiologik birliklar tarkibida faol ishtirok etishi, erkalash-suyish murojaatlari uchun asos bo'lishi hamda ko'chma ma'nolarda keng qo'llanishi aniqlandi. Bu esa mazkur leksik guruhning ekspressiv-uslubiy salohiyati yuqori ekanligini ko'rsatadi. Ayrim leksemalarning imloviy variantlari (*nisholda* – *nishalda*, *novvot* – *nabot* kabi) mavjudligi ularning imlo lug'atlarida izchil me'yorlashtirilishi zarurligini, marosim shirinliklari nomlarining ekvivalentsiz leksika sifatidagi maqomi esa ularni lingvokulturologik lug'atlarda maxsus izohlash lozimligini tasdiqladi.

Xulosa.

O'zbek tilidagi qandolat mahsulotlari nomlari tilning barcha asosiy genetik qatlamlarini o'zida aks ettiruvchi boy va serqirra tematik guruhni tashkil etadi. Mazkur leksemalar xalqning ko'p asrlik moddiy madaniyati, qo'shni xalqlar bilan madaniy-iqtisodiy aloqalari hamda ma'naviy qadriyatlar haqida qimmatli lisoniy guvohlik beradi. Ularning tarkibida qadimgi turkiy so'zlar, arab va fors-tojik o'zlashmalari hamda baynalmilal leksika uyg'un holda yashab, tilning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'zida muhrlagan. Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, ular izohli, etimologik, lingvokulturologik va tarjima lug'atlarini takomillashtirishda, ona tili hamda o'zbek tili chet tili sifatida o'qitiladigan auditoriyalar uchun o'quv materiallari yaratishda, shuningdek, milliy oshxona va qandolatchilikka oid matnlarni boshqa tillarga tarjima qilishda foydalanilishi mumkin. Yangi o'zlashmalarning imlosini me'yorlashtirish yuzasidan bildirilgan mulohazalar esa amaliy imlo masalalarini hal etishga xizmat qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, qandolat leksikasining shakllanishida tashqi omillar (savdo, madaniy aloqalar, sanoat taraqqiyoti) bilan bir qatorda ichki omillar (so'z yasash imkoniyatlari, ma'no taraqqiyoti, sheva variantlari) ham faol ishtirok etgan. Marosim shirinliklari nomlarida mujassam bo'lgan milliy-madaniy semantika ushbu leksik birliklarni lingvokulturologik aspektda yanada chuqur o'rganish zaruratini ko'rsatadi. Kelgusida qandolat mahsulotlari nomlarini qiyosiy aspektda — qardosh turkiy tillar materiallari bilan chog'ishtirgan holda tadqiq etish, shuningdek, ularning badiiy adabiyotdagi uslubiy vazifalarini o'rganish istiqbolli yo'nalishlardan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. I–III tomlar. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. I–III jildlar. – Toshkent: Universitet, 2000–2009.
4. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005.
6. Mirzayev N. O'zbek tili etnografizmlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Fan, 1991.
7. Mahmudov K. O'zbek tansiq taomlari. – Toshkent: Mehnat, 1989.
8. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.